

СЕКЦІЯ 6. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

УДК 159.943.8:922.27

СОЦІАЛЬНА ПОВЕДІНКА ОСОБИСТОСТІ У РІЗНИХ СФЕРАХ СУСПІЛЬНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Васильченко О.М., д. психол. н.,
доцент, провідний науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин
Інститут соціальної та політичної психології
Національної академії педагогічних наук України

Статтю присвячено обґрунтуванню застосування концепту «соціальна поведінка» у дослідженні соціальної взаємодії у різних сферах життя – політичній, політико-правовій, правовій, екологічній тощо. Розглядається історія вивчення феноменів «поведінка» та «соціальна поведінка» у психології. Показано, що соціальна поведінка особистості є складною соціально-психологічною системою дій, вчинків, інтеракцій, що конституюється та регулюється системами смислових, когнітивних, афективних утворень учасників взаємодії певного соціального процесу.

Ключові слова: поведінка, соціальна поведінка, свідомість, система, соціальна взаємодія, політична культура, політико-правова культура.

Стаття посвящена обґрунтуванню застосування концепту «социальное поведение» в исследовании социального взаимодействия в различных сферах жизни общества – политической, политико-правовой, правовой, экологической. Рассматривается история изучения феноменов «поведение» и «социальное поведение» в психологии. Показано, что социальное поведение личности является сложной социально-психологической системой действий, поступков, интеракций, конститируется и регулируется системами смысловых, когнитивных, аффективных образований участников социального взаимодействия.

Ключевые слова: поведение, социальное поведение, сознание, система, социальное взаимодействие, политическая культура, политико-правовая культура.

Vasilchenko O.M. THE SOCIAL BEHAVIOR OF INDIVIDUAL IN VARIOUS SPHERES OF SOCIAL INTERACTION: SOCIAL-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

The article is devoted to substantiation of application of concept of «social behavior» in study of social interaction in different spheres of life like political, legal, political, legal, environmental ones etc. It is shown history of study of phenomena of «behavior» and «social behavior» in psychology. It is proved that social behavior of individual is a complex socio-psychological system of actions, actions, interactions, which constituted and regulated systems of meaning, cognitive, affective formations of members of a certain social interaction process.

Key words: behavior, social behavior, consciousness, system, social interaction, political culture, political and legal culture.

Постановка проблеми. Проблема аналізу соціальної поведінки особистості зумовлена поліаспектністю цього феномену і відповідно його міждисциплінарним характером. Можна констатувати зазіхання представників різних галузей науки на володіння необхідними і достатніми знаннями сутності феномену соціальної поведінки особистості без належного врахування її системної організації. Актуальна проблема психології полягає в тому, щоб разом із представниками суміжних галузей знання розробити методологію та мову спільної діяльності по вивченню соціальної поведінки особистості, що забезпечить перехід досліджень цього складного феномену на якісно новий рівень, адекватний системній

організації об'єкта дослідження. У дослідженнях людини все більш перспективною стає проблематика поведінки особистості – її цілісний аналіз, процес її формування й розвитку. Однак зростання інтересу до категорії поведінки не призвело до однозначного загальноприйнятого її визначення і тлумачення.

Сьогодні в українській соціальній психології переважають дослідження різних типів свідомості – політичної, правової, політико-правової, екологічної, громадянської, етнічної та її продуктів – уявлень, стереотипів, фреймів, скриптів, імпліцитних теорій, життєвих сценаріїв тощо.

Зважаючи на принцип єдності свідомості й поведінки, соціальну поведінку не можна

розглядати у відриві від свідомості людини, а свідомість людини – у відриві від її соціальної поведінки. Мотиви й установки поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам і ідеальному образу «Я». Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їхнім мотивуванням, що виправдовує сумнівні з моральної точки зору дії. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку, коли її соціальна поведінка здійснюється інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації.

Звернення до категорії соціальної поведінки особистості є необхідною умовою організації досліджень і отримання нових результатів із великим ступенем прогностичності.

Мета – обґрунтувати застосування концепту «соціальна поведінка» у дослідженні соціальної взаємодії у різних сферах суспільного життя – політичній, правовій, політико-правовій, екологічній тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиційно в психології під поведінкою розуміють зовнішні прояви психічної діяльності людини. Поведінка протиставляється свідомості як сукупності внутрішніх, суб'єктивно пережитих процесів. Факти поведінки й факти свідомості розводять відповідно методу їхнього виявлення – поведінка відбувається в зовнішньому світі й виявляється шляхом зовнішнього спостереження, а процеси свідомості протікають усередині суб'єкта й виявляються шляхом самоспостереження.

Проблема поведінки особистості не є новою для соціально-гуманітарних наук. У роботах учених, що належать до різних напрямків антропології, етики, етології, культурології, психології, права, соціології, економіки, здійснювалися спроби осмислення цього феномену. Аналіз поведінки має давню традицію. Спостереження за поведінкою людей представлені ще у працях філософів античності (Платон, Аристотель). Багато з цих ідей стали вихідною основою для розробки психологічних концепцій у більш пізні часи [12; 13].

У епоху Відродження набула розвитку «песимістична концепція порочності людини». Так Н. Макіавеллі (1469–1527) вважав, що людина не здатна позбутися своїх порочних схильностей і розглядав суспільство, як аморальне за своєю сутністю. Відповідно до його поглядів правильною є будь-яка поведінка, спрямована на забезпечення або збільшення індивідуальної влади. Так само як і Н. Макіавеллі, Т. Гоббс

нехтував законністю та мораллю в питаннях ефективності держави, заснованої на силі. Ідею Т. Гоббса про те, що людина прагне знаходити задоволення й уникати страждань, став розвивати англійський філософ І. Бентам (1748–1832). Основним принципом поведінки він оголошує оцінку всіх явищ, виходячи з їхньої корисності для окремого індивіда. Принцип особистої поведінки людини, обґрунтовував і сучасник І. Бентама А. Сміт. Він вважав, що добробут суспільства повинен будуватися на свободі дій кожного його члена у відповідності зі своїм власним інтересом в економічній сфері. Якщо людям буде дозволено одержувати стільки вигоди, скільки їм вдасться, то вони стануть шукати найбільш раціональні способи [12; 13].

У XVIII ст. ідеї Т. Гоббса одержали широкое поширення. Однак у той же час вони критикувалися філософами, які вважали, що людина за своєю природою добра, але суспільство псує її, формуючи негативні риси (Ж.-Ж. Руссо, І. Кант, Д. Дідро, М. Кондорсе) [12; 13].

О. Конт (1798–1857) заснував методологію позитивізму, відповідно до якої при вивченні поведінки людини й явищ суспільного життя необхідно додержуватися тих самих наукових принципів, що й при вивченні природи. Незважаючи на обмеженість, цей підхід забезпечив основу для виникнення емпіричного напрямку в області соціальних наук [13].

У другій половині XIX ст. інтерес до проблематики соціальної поведінки зростає в різних країнах. У Німеччині формується наукова школа, що зосередила свою увагу на вивченні психології народів (роботи В. Вундта (1832–1920), концепції «народної психології» філософа М. Лацаруса (1824–1903) і мовознавця Г. Штейнтала (1823–1899)). Цей напрямок виник під впливом ідей Гегеля про «світовий дух» або «світовий розум», який направляє розвиток цивілізації й суспільства відповідно до діалектичної логіки [12; 13].

Зовнішній детермінізм, доведений до крайності, стверджує, що поведінка формується винятково набутими асоціаціями й подіями, що підкріплюються. У психології ця ідея лежить в основі біхевіоризму, початок якому поклав російський учений І. Павлов. В Америці ці ідеї розвивали Дж. Уотсон, а потім Б. Скіннер. Розуміння обмеженості біхевіоральних підходів до формування поведінки почалося в 1950–1960 роках. Самим великим недоліком біхевіоризму стала повна нездатність пояснити поведінку людей [7].

Наприкінці XIX – початку XX ст. ведеться активний дослідницький пошук детермінант соціальної поведінки особистості. Характерною рисою багатьох робіт цього періоду було виділення того або іншого домінуючого фактора при аналізі соціально-психологічної проблематики. Подібне спрощення зводило основи всіх соціально-психологічних явищ до єдиного пояснення. Так у У. Баджота та Г. Тарда осмислення цього феномену – це наслідування, у Г. Лебона – навіювання, у У. Джеймса – звичка, у У. Макдугалла та У. Троттера – інстинкт, у Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля – колективна свідомість.

Вплив на розвиток теорій соціальної поведінки здійснив також сформульований Ч. Дарвіном (1809–1882) принцип природного добору – у боротьбі за існування виживають особини, «найбільш пристосовані». Ч. Дарвін, приписуючи людині природну агресивність, підкреслював свою віру в моральну й соціальну еволюцію людини, що відбувається завдяки соціальним і культурним факторам. Г. Спенсер, засновник соціального дарвінізму, використав ідеї Ч. Дарвіна, щоб довести перевагу одних соціальних груп над іншим. Ідеї соціального дарвінізму розвивали у Франції А. Фуле, А. Еспіна, Р. Вормс, Ж. Лапуж, в Англії – У. Баджот, в Австрії – Л. Гумплович і Г. Ратценхофер, у США – Д. Фіске, А. Смолл, У. Самнер. Позиції цих дослідників не завжди збігаються, але всі вони виходили з того, що біологічні зміни є детермінантами змін соціальних.

Традиція вивчення соціальної поведінки особистості у психології започаткована роботами, виконаними в руслі психоаналізу та біхевіоризму. Психоаналітична орієнтація в соціально-психологічній теорії ґрунтується на роботах засновника психоаналізу З. Фрейда, а також на теорії інстинктів соціальної поведінки В. МакДугалла.

Основне положення теорії В. МакДугалла формулюється таким чином: цілеспрямовані потяги інтуїтивного характеру, суб'єктивно представлені емоціями, впливають на індивідуальну свідомість і в остаточному підсумку визначають як соціальну поведінку індивіда, так і структуру суспільства [7].

На початку XX ст. оформляється біхевіоризм, який проголошує поведінку головним предметом спостереження й вивчення в психології. Загальний зміст поняття «поведінка» визначався Б. Скіннером і Дж. Уотсоном, як схема реакцій (які можливо зареєструвати зовні), за допомогою яких індивід пристосовується до навколишнього середовища. Теорія біхевіоризму пересту-

пила рамки психології й одержала широке поширення в системі соціальних наук [3].

Дж. Уотсон вважав, що психологія повинна ґрунтуватися винятково на спостереженні поведінки, а не свідомості. Думки й почуття людей мають значення лише настільки, наскільки вони проявляються у вчинках або яким-небудь іншим способом виражаються в поведінці.

Теза біхевіористів про те, що будь-яка поведінка цілком обумовлена навчанням, була спростована етологами. Етологи показали вроджену основу більшості форм поведінки, яка спостерігається у тварин. Етологи й зоопсихологи намагалися зрозуміти, яким чином уроджені механізми, що детермінують виникнення й розвиток поведінки, доповнюються впливом середовища, з яким організми вступають у взаємодію. Соціобіологія, навпаки, стверджує, що в основі всіх форм соціальної поведінки людини лежать вроджені структури, властиві їй так само, як і всім іншим представникам тваринного світу. Тобто, всі форми соціальної поведінки, властиві людині, існують лише настільки, наскільки вони забезпечують передачу наступним поколінням можливо більшого числа генів, виходячи із чисто «еґоїстичних» принципів. Ці дані розширили знання про поведінку людини, але вони були спростовані фундаментальними дослідженнями представників наукової психології.

Детально досліджувати категорію соціальної поведінки починають необіхевіористи. Так, Е. Толменом у схему S-R була введена змінна «I», (індивідуальність). Значний внесок у сучасні теорії соціальної поведінки зроблено А. Бандурою (роль фактора наслідування в соціальному навчінні), Ч. Макгвайром (класифікація типів поведінки), Д. Роттером (ідея про локус контролю) [14; 15; 17; 20].

У сучасній американській соціальній психології соціальна поведінка визнається основною одиницею вивчення (Т. Шибутані, Г. Полліо, Р. Мартенс, Д. Сток і Г. Селен) [144; 147; 150]. Широке поширення одержує інтегрований підхід до вивчення соціальної поведінки (з позицій різних соціальних дисциплін), запропонований Ч. Анковиком і Г. Келуджером [3].

Західні психологи переважно акцентують увагу на вивченні окремих компонентів системи детермінації соціальної поведінки: несвідомому (З. Фрейд); уроджених інстинктах (М. Даугалл); когнітивній сфері (Ж. Піаже); принципі наслідування, психічного зараження (Г. Тард, Г. Лебон); безпосереднього контакту між індивідами (Д. Хоманс).

Велика кількість досліджень соціальної поведінки протягом усього ХХ ст. була виконана в рамках психоаналітичної концепції в межах різних шкіл цього напрямку (А. Адлер, К. Юнг, К. Шутц, Е. Фромм, К. Хорні).

Крім психоаналітичного, соціальна поведінка особистості була предметом дослідження ще у двох інших найпоширеніших у ХХ ст. теоретичних напрямках психології: необіхевіоризмі (А. Бандура, Дж. Доллард, Г. Келлі, Д. Тібо) та когнітивізмі (К. Левин, Л. Фестінгер, Ч. Осгуд) [3]. Необіхевіористи вважали соціальну поведінку детермінованою стимулами, що позитивно або негативно підкріплюють її. Когнітивний підхід заперечує інтуїтивізм психоаналізу та механіцизм біхевіоризму і наполягає на вирішальній ролі раціонального знання в соціальній поведінці суб'єкта.

У відповідності із поглядами гештальтпсихологів структурна організація поведінки в цілому грає більш важливу роль, ніж окремі вчинки. Неможливо зрозуміти сенс поведінки, якщо розглядати окремо її компоненти.

Незважаючи на історичне суперництво психоаналізу, необіхевіоризму та когнітивізму, у кінці ХХ ст. чітко намітилася тенденція взаємопроникнення їхніх ідей. Вивчення поведінки особистості, а саме соціальної поведінки, збагачується результатами досліджень у руслі всіх трьох теоретичних напрямків, що доповнюють і врівноважують один одного.

Визнаючи поведінку особистості залежною від ієрархії її мотивів, більшою мірою неусвідомлених, постюнганці не вважають цю залежність безперечною, а мотиваційну структуру незмінною. Воля раціональної сфери психіки по суті виражається у волі інтерпретації. Особистість, на думку неюнганців, безперестану інтерпретує власні емоційні реакції і вчинки, дії інших людей, своє й чуже минуле в прагненні оцінити сьогодення й визначити майбутнє. Прийняття особистістю рішення залежить від інтерпретації обставин і власної здатності. Разом із тим характер інтерпретації сам детермінований сформованими особливостями особистості.

У соціальній філософії соціальна поведінка вивчається як вторинний феномен, як реконструкція імпульсів зовнішнього середовища або внутрішнього світу особистості, як похідне від чого-небудь, наприклад, «практичного розуму» (І. Кант) [55], соціального характеру (Е. Фромм) [13]. Філософи-прагматики (У. Джеймс, Дж. Дьюї, Дж. Мід, Ч. Пірс) намагалися розробити новий підхід до дослідження соціальної поведінки в аспекті пристосування людини до

соціуму [12; 13]. Спробу перебороти розрив між сферою свідомості й дії здійснив М. Бахтін, філософія якого орієнтована на людину, її вчинки як акти буття [13]. У роботах М. Хайдеггера поведінка також визначається, як основний елемент буття [11].

У соціології затвердився підхід до вивчення соціальної поведінки людини, як представника великих соціальних груп, суб'єкта соціальної взаємодії. Соціальна поведінка розглядається через логіку соціальної дії, теорія якої розроблена М. Вебером, Ф. Знанецьким, Р. Макайвером, Г. Беккером, В. Парето, Т. Парсонсом, Ю. Хабермасом [12; 13].

У 30 роки ХХ століття сформувалася етологія (від грец. *ethos* – вдача, характер) як наука про порівняльний опис поведінки особини в природному для даного виду середовищі перебування. Етологія вивчає реальні прояви поведінки, а не їх відбиття у свідомості. Традиційний об'єкт дослідження етологів – універсальні основи людської поведінки, вроджені поведінкові програми й інстинктивні (несвідомі) форми поведінки. У 90 роки сформувалися основні напрямки досліджень етології людини. Вивчення поведінки в етології здійснюється на базі структурно-динамічного підходу. У рамках системного підходу в етології поведінка визначається, як система взаємозалежних компонентів, що забезпечує інтегровану оптимальну відповідь організму при взаємодії із середовищем.

Проблеми соціальної поведінки у роботах представників радянської школи психології та соціології не одержали достатнього висвітлення у зв'язку з тим, що найбільш впливовим, особливо серед психологів, довгий час був діяльнісний підхід [116]. У радянській психології поведінка традиційно розглядалася у контексті теорії діяльності. Роботами М.Я. Басова, П.П. Блонського, М.О. Бернштейна, Л.С. Виготського створюються теоретичні підстави для розвитку діяльнісного підходу. Так, П.П. Блонський визначав поведінку людини, як процес, обумовлений наслідуванням і соціальним взаємоприсотуванням. М.О. Бернштейн трактував поведінку відповідно до її регуляції з боку очікуваного результату, «моделі потребового майбутнього» [3].

Становлення діяльнісного підходу відбувалося на основі концепції історії культури Л.С. Виготського, як розвитку системи знаків, що служать для управління поведінкою людини. У Л.С. Виготського «розвиток поведінки» є майже синонімічним «психічному розвитку», а для поведінки є справедливими закономірності, виявлені для конкретних психічних функцій [4].

У наступні роки поведінка стала розумітися більш вузько – як позначення певних зовнішніх форм, зовнішніх проявів людської активності, що мають особистісно-суспільну мотивацію.

П.К. Анохін вважав, що в основі поведінки лежать специфічні системні явища – функціональні системи. Д.М. Узнадзе запропонував класифікацію форм поведінки, у яку входять такі форми, як праця, гра, художня творчість. Він вважав, що поведінка є реалізацією конкретної підготовленості. С.Л. Рубінштейн не зводив все розмаїття взаємодії людини зі світом лише до діяльності. Для С.Л. Рубінштейна поведінка є особливою формою діяльності. Діяльність стає поведінкою лише тоді, коли мотивація людських дій із предметного плану переходить у план індивідуально-суспільних відносин. Якщо одиницею аналізу діяльності виступає дія, то одиницею аналізу поведінки є вчинок. При цьому вчинок – лише така дія людини, «у якій провідне значення має свідоме ставлення людини до інших людей, до норм суспільної моралі» [8, с. 9]. У С.Л. Рубінштейна провідним пояснювальним принципом є ідея дії, як одиниці системи психології у зв'язку із принципом єдності свідомості й діяльності.

Б.Г. Ананьев питання про співвідношення «поведінки» і «діяльності» розглядав у аспекті того, яке з цих двох понять є більш загальним, родовим. Він вважав, що його рішення може бути різним залежно від ракурсу вивчення людини. Так, при дослідженні особистості і її структури більш широким повинне визнаватися поняття поведінки, а діяльність і її види (наприклад, професійна й т. ін.) у цьому випадку є приватним поняттями. Тоді особистість стає суб'єктом поведінки, «за допомогою якого реалізується потреба в певних об'єктах-ситуаціях» [1, с. 160]. Б.Г. Ананьев вважає поведінку людини родовою характеристикою і вводить поняття «соціальної гармонії поведінки» – своєрідного поєднання прав і обов'язків [2].

Для О.М. Леонтьєва діяльність є універсальним пояснювальним поняттям і він не включає поведінку до спеціального теоретичного осмислення [6].

Суттєво відмінним є розуміння поведінки у В.А. Роменця. Концепція В.А. Роменця дозволяє наблизитися до рішення питання про активність психічного, як явища серед явищ матеріального світу. В.А. Роменец трактує образ світу, як об'єктивований у продуктах культури процес історичного й онтогенетичного самопізнання й самотворення людини, і діяльнісний підхід перетворюється у культурологічний. Необхідність

у узгодженні матеріального й ідеального відпадає. Принципом психологічного пояснення стає ідея вчинку, «як способу самодетермінації в людській поведінці на основі самопізнання й самотворення з формуванням сенсу життя, як психологічної проблеми» [8].

Висновки. Узагальнюючи проаналізоване, сформулюємо положення, що мають бути покладені в основу дослідження будь-якого типу чи форми соціальної поведінки особистості.

Визнаючи обґрунтованість усіх перерахованих досліджень, необхідно підкреслити той факт, що в області вивчення соціальної поведінки особистості залишаються невирішеними такі питання, як місце соціальної поведінки в структурі соціальної взаємодії, місце соціальної поведінки в структурі поведінки особистості, структура соціальної поведінки, типологія соціальної поведінки, генеза форм і типів соціальної поведінки, форми реалізації соціальної поведінки, взаємозв'язок різних детермінант соціальної поведінки, класифікація її регуляторів тощо.

Соціальну поведінку не можна розглядати у відриві від свідомості людини – принцип єдності свідомості й поведінки. Мотиви й установки поведінки можуть бути (повністю або частково) усвідомлені людиною, але можуть і зовсім нею не усвідомлюватися, особливо якщо суперечать суспільним нормам й ідеальному образу «Я». Тоді справжня мотивація вчинків прикривається раціональним їхнім мотивуванням, що виправдовує сумнівні з моральної точки зору дії. Мотиви можуть не відразу усвідомлюватися особистістю й у тому випадку, коли її соціальна поведінка здійснюється інтуїтивно в незвичній для індивіда ситуації.

При вивченні будь-якої форми соціальної поведінки важливим є питання про джерела її виникнення і динаміки. Основними регуляторами соціальної поведінки на рівні особистості є її соціальні установки, психологічні особливості, цінності, потреби й мотиви.

Одним із основних концептуальних положень соціальної психології є теза про те, що індивідуальна психіка, а також колективні утворення (від неформальних соціальних груп до цілих націй) повинні розглядатися як системи, що перебувають у стані напруги. Відповідно до принципу системності соціальна поведінка повинна розглядатися як процес, для вивчення якого необхідно виокремити його внутрішні протиріччя, встановити зв'язки та залежності. Поведінка має виводитися з усієї кількості одночасно співіснуючих фактів, а ці факти

утворюють систему, тому стан кожної частини системи залежить від будь-якої іншої його частини. Існування простих механічних закономірностей, що співвідносять окремі стимули з конкретними реакціями, не можливе, тому що й ті, й інші вбудовані в динамічний контекст, який видозмінює й обмежує дія цих закономірностей. Деякі з них є рушійними, а деякі – стримуючими силами. Неможливо обмежитися лише вивченням детермінуючих факторів. Аналіз стримуючих факторів важливий для розуміння й прогнозування ефекту дії стимулу такою ж мірою, як і аналіз самого цього стимулу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды. – Т. I. – М., 1980.
2. Ананьев Б.Г. Психология человека. Избранное. – СПб, 1997. – 92 с.
3. Андреева Г.М., Богомолова Н.Н., Петровская Л.А. Зарубежная социальная психология XX столетия: теоретические подходы: учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 288 с.
4. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса / Л.С. Выготский // Собр. соч.: В 5 т. – М., 1982. – Т. 1. – 362 с.
5. Кант И. Критика практического разума / И. Кант // Собр. соч. – М.: Мысль, 1964. – Т. 4. – Ч. 1. – С. 311–504.
6. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики / А.Н. Леонтьев. – М.: Изд-во МГУ, 1972. – 576 с.
7. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посібник / Вступ. стаття В.О. Татенка, Т.М.Титаренко. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
8. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб: Издательство «Питер», 2000. – 712 с.
9. Суходольский Г.В. Основы психологической теории деятельности / Г.В. Суходольский. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 166 с.
10. Хагер Н. Этапы формирования моделей / Эксперимент. Модель. Теория / Н. Хагер. – М.: Берлин, 1982. – С. 128–135.
11. Хрестоматия по философии / Под ред. А.А. Радугина. – М.: Центр, 2001. – 416 с.
12. Хрестоматия по философии / Сост. А.Р. Абдуллин. – Уфа, 2003. – 439 с.
13. Bandura A. (1976) Albert Bandura. In R. I. Evans (Ed.) The making of psychology: Discussions with creative contributors. New York: Knopf.
14. Bergmann, C. & Spence, K. W. (1941) Operationsm and theory in psychology. Psychological Review. – P. 48, 1–14.
15. Martens R. Social psychology and physical activity. – New York: a.o. Harper & Pow, 1975. – 180 p.
16. Pollio H. Behavior and existence. – Monterrey (Calif.): Brooks/Cole, 1982. – 414 p.
17. Skinner B.F. Science and human behavior. – New York: Free Press.
18. Stock D., Thelen H. Emotional dynamics and group culture. – Washington, 1958. – 213 p.
19. Tolman E.C. A new formula for behaviorism. Psychological Review. – P. 29, 44–53.